

Адабияттар:

1. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX- начале XX вв. –Ташкент, “Фан”, 1983.
2. Кармышева Б.Х. Очерки истории южных регионов Таджикистана и Узбекистана. –М., 1976.
3. Койчуев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине. Б., 2001.
4. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Авт. Каратаев О. Эралиев С. –Б., 2005.
5. АТД 1.

Респонденттер:

1. Калбаева Розахон. 58 жаш. Мукур айылы.
2. Пулатова Бурабия. 73 жаш. Мукур айылы.
3. Шералиева Наргиза. 49 жаш. Мукур айылы.
4. Эрматов Санталат. 75 жаш. Мукур айылы.

УДК: 94 (575.2) (04)

Жаныбекова К.Р., т.и.к.,
Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университети

ЖАЙЧЫ-БАКШЫ (ШАМАН) ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ БӨРҮ

Жаныбекова К.Р.,
кандидат исторических наук,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына

ЖАЙЧЫ-ВЕДЬМА - ВОЛК В МИРЕ (ШАМАНОВ)

Zhanybekova K.R.
Candidate of Historical Sciences,
Kyrgyz National University named after J. Balasagyna

ZHAICHI IS A WITCH-WOLF IN THE WORLD (OF SHAMANS)

Аннотация. Макалада тотемдик жырткыч айбандардан болгон карышкырдын шамандардын (бакшылардын) дүйнөсүнөн алган орду иликтенет. Карышкыр мифологияда шамандардын колдоочусу, сактоочусу жана жардамчысы катары белгилүү. Шаман – “бакшы” термининин синоними, шаманизм – Сибирдин, Орто Азиянын калктарынын байыркы доорлордон калыптанган диний-философиялык системасы, дини. Шаман тунгус-маньжур тилдүү элдердин диний-ритуалдык культтарды алып барган жана аткарган диниятчыл кишинин (аялдын) иерархиялык ордун аныктайт. “Бакшы” – кыргыздардагы диний ритуалдарды аткарган шамандын аталышы, анын байыркы Енисей кыргыздарындагы формасы – “кам” (кытай хроникаларында – “гян”), мусулман булактары кыргыздардагы кам-бакшыларды “фагинун” деп аталарын белгилешкен.

Негизги сөздөр: кыргыздар, бакшы, шаман, культ, кам, карышкыр, мифология.

Аннотация. В статье рассматривается роль и место волка, одного из тотемических хищных зверей, в мире шаманов (бакшы). Волк известен в мифологии как защитник, хранитель

и помощник шаманов. Шаман – синоним термина «бакшы», шаманизм – религиозно-философская система и религия народов Сибири и Средней Азии, сформировавшаяся в древнейшие времена. Шаман определяет иерархическое положение религиозного мужчины (женщины), возглавляющего и исполняющего религиозно-обрядовые культы у тунгусо-маньчжуро язычных народов. “Бакши” – название шамана, совершающего религиозные обряды у кыргызов, у древних енисейских кыргызов шаман (бакшы) упоминается в форме “кам” (в китайских летописях – “гян”), мусульманские источники отмечают, что кам-бакшы у кыргызов назывались “фагинун”.

Ключевые слова: кыргызы, бакшы, шаман, культ, кам, волк, мифология.

Abstract. The article examines the role and place of the wolf, one of the totemic predatory animals, in the world of shamans (bakshi). The wolf is known in mythology as a protector, guardian and assistant to shamans. “Bakshi” is the name of a shaman who performs religious rites among the Kyrgyz; among the ancient Yenisei Kyrgyz, the shaman (bakshi) is mentioned in the form “kam” (in Chinese chronicles – “gyan”), Muslim sources note that kam-bakshi among the Kyrgyz were called “faginun”.

Key words: Kyrgyz, bakshy, shaman, cult, kam, wolf, mythology.

Кыргызда бөрү айбанынын каймана мааниде айтылган “бөрү”, “карышкыр”, “көк жал”, “көк серек”, “кашаба”, “бокой” (бохой), “чоро” ж.б. аттары учурайт. Ооба, изилдөөчүлөрдүн пикирлерине караганда бул жырткыч айбандын чыныгы атын атоого байыркы замандарда эле табу (тыюу) салынган, анын эң баштапкы чыныгы энчилүү аты убакыттын өтүшү менен колдонулбай унутулуп калгандай. Жогорудагы энчилүү аттар бул айбандын кошумча же тергеп айтылган аттары болуп эсептелет. Расмий, илим жаатында көбүн эсе “бөрү”, “карышкыр” аталыштары колдонулуп келет. Түрк тилдүү элдерде “бөрү” лексикасы туруктуу колдонулуп келет.

Бөрү (карышкыр) – мифологияда шамандардын колдоочусу, сактоочусу жана жардамчысы катары белгилүү. “Шаман” жана “шаманизм” термини европалык, орус окумуштуулары тарабынан илимге XIX к. киргизилген. Шаман – “бакшы” термининин синоними, шаманизм – Сибирдин, Борбордук жана Орто Азиянын калктарынын байыркы доорлордон кабыл алынган, калыптанган диний-философиялык системасы, дини. Бул диндин таасири өтө терең сиңгендиктен, анын элементтерин бүгүнкү Орто Азиянын түрк тилдүү калктарынын, анын ичинде кыргыздардын күндөлүк жашоо-тиричилигинен байкоого болот. Мисалы, дарактарга чүпүрөк байлоо, булактарга, мазарларга, тоо-ташка сыйынуу, түлөө өткөрүү,

ар кыл ырым-жырымдар ж.б. Исламийет кыргыз ичине тарай баштагандан соң, классикалык шаман дининин мазмуну жана формасы өзгөрүлө баштаган, айрымдары унутулуп, кээ бир каада-салт, үрп-адаттар ислам дининин таасири менен өзгөргөн. Шаман – тунгус-маньжур тилдүү элдердин диний-ритуалдык культтарды алып барган жана аткарган диниятчыл кишинин (аялдын) иерархиялык ордун аныктайт. “Шаман” термини XVIII-XIX кк. Сибирдеги тунгус тилдүү элдерден кабыл алынган. “Бакшы” – кыргыздардагы диний ритуалдарды аткарган шамандын аталышы, анын байыркы енисей кыргыздарындагы формасы – “кам” (кытай булактарында – “гян”), мусулман булактары кыргыздардагы кам-бакшылар “фагинун” деп аталарын белгилешкен (Караев, 1995, 54-55).¹

“Бакшы” – байыркы санскрит тилинде “бахши” – “дарыгер”, “окутуучу”, санскритчеден кытай тилине “бао-ши” формасында өтүп, маанисинде “табып”, “дарыгер”, “окутуучу” дегенди туюнткан (ДТС, 1968: 83; Махпиров, 1997, 186). Монгол тилдүү элдерде эркек бакшыны – “бөө”, аял бакшыны – “удаган” деп аташат (Монгол орус толь, 1957: 81). Кыргыздарда да “бөө” сөзү жаш балдарды коркутууда, алаксытууда пайдаланылган, Чоң Алайдын наймандарынын ичинде “бөө найман” (“бакшы найман”) аттуу ири урук белгилүү.

¹ Гардизи. XI к. “Зайн ал-ахбар”

Бакшы-шамандар (аял-шамандар “бүбү” деп аталат) коомдо жана адамдардын жашоо-турмушунда өзгөчө ролду ойношкон. Бакшылар адамдар менен Көк Теңирдин (Кудайдын) ортосундагы байланыштыруучу, ортомчулук звенону аткарышкан, Көк Теңирдин амирин адамдарга, ошол эле учурда жер үстүндөгү адамдардын көксөгөндөрүн, арыз-муңун Көк Теңирге жеткирип туруучу касиетке ээ болушкан деген ишеним калыптанган. Деген менен, бакшылардын калк арасындагы таасири өзгөчө болгон. Жөнөкөй катардагы адам шаман категориясына өтө алган эмес, бакшылар (шамандар) тектүү шаман уруктарынан чыгышкан (мисалы, миянгат же мангыт уруктары). Бакшылар табыпчылык да жасай билишкен, ырчы-чоорчулук, көзү ачыктык жөндөмдөрүнө ээ болушкан, табы жокторду чөп-чар берип дарылашкан, ооруган адамдардан “жиндерди” кубалап чыгарышкан, шаман ыкмасы менен дубалашкан (Атаниязов, 1988: 27). Кызыктуусу, орто кылымдардагы кыргыз камдары (бакшылары) рун жазуу системасы аркылуу кат таанышкан. Алар жаратылыш берген жөндөмдүүлүгүнө жана тажрыйбасына жараша шаман дүйнөсүндөгү иерархиялык тепкичтер аркылуу көтөрүлүшүп, атайын наамдарды алышкан. Байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз (ж.б. түрк-монгол мамлекеттери) мамлекетинде каган бир эле учурда өлкө жетекчиси, аскер башчысы, башкы жайчыкам (бакшы), темир усталык функцияларды аткарган. Жайчы-шаман же бакшы мамлекеттеги башкы идеолог жана диний каада-салттарды уюштуруучу, алып баруучу милдеттерди алып барган. Кызыктуусу, бөрү уруусунун ичинде “жайчы” уругу бар экендиги белгилүү (КТТС, 1984: 283). Бакшылар жөндөмүнө жана “кудуреттүү күчтүүлүгүнө” жараша “ак бакшы”, “кара бакшы” категорияларына бөлүнүшкөн; күчтүүлөрү “кара бакшылар” (“кара бүбү-бакшы”) деп аталышкан. Илимпоздор байыркы түрктөрдөгү, кыргыз жана уйгурлардагы каада-салт менен коштолгон каганды такка олтургузуу церемониясынын оболу башкы шаманды (бакшыларды) шайлоо же дайындоо каадасы менен жалпы экендигин белгилешет.

Бөрү, аюу, багыш, бүркүт ж.б. жаныбарлар бакшылардын “колдоочу-духтары” болушкан. “Колдоочу-духтар” шамандын дубалоо учурунда келишкен, “колдоочу-духтардын” саны бакшынын “күчүнө” жараша калыптанган. Мисалы, алар оорулууларды “дух-жаныбарлардын” жардамы менен дубалашкан, зарыл учурда транс абалында “жер алды дүйнөсүнө” чейин жетип барышкан. “Дух-колдоочулардын” үч түрү болгон: колдоочу духтары, жардамчылары жана жин-духтары; акыркы жин-духтары ооруулуу адамды кыйнаган жана бакшынын негизги куралы болгон. “Дүйнөлүк дарак” же “Байтерек” аркылуу Көк Теңирге бакшынын жаны учуп чыгып, дүйнө Кудайы менен баарлашкан, дуба учурунда жер алды дүйнөсүнө түшкөн (Молдобаев, 1995, 208-211). Бул байыркы шаман философиясы. Бакшынын колдоочу-духтары дубалоо учурунда бөрү, кара аюу, бүркүт, багыш образдарында “күчтүү бакшыларга” “жардамга” же “колдоого” келишкен. “Колдоочу-духтарды” карапайым адамдар көрө алышкан эмес. “Чабал бакшыларга” болсо колдоочу образдар ит, чымчык, күкүк ж.б. түрүндө келген. Орто кылымдардагы кыргыз бакшы-камдары, енисей кыргыздарынын мураскорлору болгон хакас-качин, хакас-сагай, хакас-кызыл, тува, алтайлыктардын камдары (бакшылары) “күчтүү дух-колдоочуларынын” элестерин жыгачтан же металлдан жасап алышып дубалоо учурунда колдонушкан (Монгуш Кенин Лопсан, 1995, 91). Мындан сырткары бөрү, аюу ж.б. күч-кубаттуу айбандардын элестерин кам (бакшы) кийимдерине, үрбүгө, бубенге (кам добулбасы) сүрөт катары түшүрүшкөн. Колдоочу жаныбарлардын элестерине дубалоо учурунда жан кирип, бакшынын колдоочуларына айланышат имиш.

“Күчтүү жайчы-бакшылар” жай-таштын (яда таш) жардамы менен жамгыр жана кар жаадырта алышкан, күндүн бетин бүркөлтүп, бороон-чапкынды чакыра алышарын уламыштар баяндайт. “Манас” эпосунда жайчылык касиетке ээ болгон Алмамбет магиялык күчтүн жардамы менен жайчы-бакшы өнөрүн колдонгондугу эскерилет: “Алмамбет бала кезинде Аберген деген көлдөгү укмуштуу ажыдаардан жайлыктын, аярлыктын окуусун окугандыгы эпосто

кеңири баяндалат. Ал жайчылылы менен агыны катуу суудан өзү тараптагы жоокерлерди аман өткөрүп, душманды суукка үшүтүп, жеңишке жетишкен учурлары болот. Анын жайчылыгы “чоң казатта” айрыкча элестүү сүрөттөлөт:

Каптап кытай келгенде,
Караандуу жоону көргөндө,
Күндүзү бүркөк, түнү ачык,
Ала канчык шыбыргак,
Алмамбет жайын салды эле:
Ошондо бөксөнүн башы мөндүрлөп,
Жаканын баары жамгырлап,
Асмандан булут сабалап,
Көктөн булут күркүрөп,
Жер жүзүнө камалып...
Тик каптаган кытай журт
Күн көрөгө зар болуп,
Согуш кылган чоң майдан
Найза бою кар болуп,
Жай убакта кыш болуп,
Жабылган кытай, көп манжу
Ошондо кыңшылаган кыз болуп...

Душман бир жагынан суукка тоңсо, экинчи жагынан Манас баатыр баштаган кыргыз жоокерлеринин катуу чабуулунан кырылат. Эпосто жайчынын чагылдырылышы табияттын ар кандай кубулуштарынын ички сырларын үйрөнүүгө, аны адамдын эркине баш ийдирүүгө болгон ой-мүдөө болуп эсептелет (“Манас”. Энциклопедия. Т.1, 1995:306).

Жайчы-бакшылар жана аларга тиешелүү болгон касиеттер тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында эскерилет: “б.з. III к. Хунну мамлекети кулагандан кийин, түндүк хуннулардын бөлүнүп чыккан мамлекети кытай жазма булактарында “Юэбань” деген ат менен эскерилет. Азыркы Тарбагатайдын аймагында жашаган *юэбаньдардын* тили жана үрп-адаттары түрк тилдүү гаоцзюйлар (телелер) менен бирдей эле. “Бейши” династиялык жазма булагында эскерилген жайчы-бакшыларды Иакинф Бичурин кытайчадан “көзү ачык жрецтер” маанисинде которгон. Б.з.449-ж. хуннулар кытайлар менен болгон согушта жайчы-бакшылар жамгыр жана карды бороон менен кошо чакырышып, сел каптатышкан, натыйжада кытайлар зор зыян тартышкан (Бичурин, 1950:231; Потапов, 1991:120). Кытай жазма булагы “Суй-шу” (Суй династиясы, б.з.581-618-жж.) б.з.ч. I миң жылдыктын аягында

(б.з.ч. II-I кк.) сюннуларда (хунну) жайчы-бакшылар болгондугун, кытайча – “wu” деп аталышарын эскерет. Анда жайчы-бакшылар жердин духуна багыштап курмандык чалгандары, дуба-магиялардын жардамы аркылуу хунну аскерлерине көмөк бергендери айтылат. Хунну шаньюйлары аскерлер сапарга чыккан жолго арналган, токтогон өргүүгө, ашууларга, кечкен сууларга багышталган курмандык чалууларга буйрук беришкен. Алар бул шамандар аткарган магия-дубалардын Хань (кытай) аскерлеринин кырсыктап жеңилүүсүнө көмөк берет деген ишеникте болушкан (Материалы по истории сюнну, 1973, Вып. 2:120). Жолго, ашууга, суу боюна курмандык чалуунун элементтерин бүгүнкү кыргыздар үрп-адаттарында сактап келе жатышат. Мисалы, ашуудагы обоо таштар, дарыялардын боюнда түлөө өткөзүү ошол байыртадан келе жаткан салтты чагылдырат. Кытайдын “Үч падышачылык доорундагы” (“Троецарствие”) Вэй династиясынын (220-266 жж.) булактарында Гаогюйлардын (телелер) жайчы-бакшысынын чагылган түшкөн жерге кой көмүлгөндөн соң дуба окугандыгын баяндаган. Ошол эле кытай жыл баяндары Жуаньжуан (Жужань, б.з. IV к. орто чени – 552-ж.) мамлекетинин каганынын өргөөсүндө дуба окуп, жайчылык, көз ачыктык кылган, адамдарды духтардын жардамы менен дарылаган аял-бакшы тууралуу кабар беришет (Бичурин, 1950, Т.2:215, 216).

Бакшы-жайчылар дуба учурунда эле жаныбардын образына айланбастан, башка шарттарда да колдоочу-дух жаныбарларга окшогонго аракет жасашкан. Бакшылыкка кабыл алынар сынактын алды жаныбарлар менен сүйлөшүүнүн жашыруун тилин же алардын чыгарган үндөрүн, кыйкырыктарын үйрөнгөн (Элиаде, 1998:78-79). Бурят шамандары бөрү онгонун чакыруу учурунда карышкырдын кыймыл-аракетин кайталап, үнүн туурап окшогонго аракет жасашкан (Хангалов, 1960:476). Бакшы-жайчылардын дух-колдоочулары бөрү, аюу болгону алар үчүн аябай татаал болгон. Себеби, бөрү курмандык катары тартууланган тамакка тойгон эмес, дайыма тамак сурап бакшыны кыйнаган. Кара бакшылардын дух-колдоочулары да өз

ара күрөшкөн. Колдоочу-духу бөрү болсо, башка бакшынын колдоочусу болгон “элиги же маралын бөрү жеп койгон” учурлар да кездешкен (Хангалов, 1960:204-205). Енисей кыргыздарынын тукумдары болгон хакас-качиндер шамандын жаны башка өлкөлөргө учуп чыкканда аны бөрү коргоого аларын белгилешет. Бурят шамандарынын башкы дух-колдоочусу бөрү болгон (Алексеев, 1984:58). Тува шамандарынын негизги дух-колдоочуларынан “жети бөрү” болгондугу белгилүү, ошол эле учурда тува шамандары бөрүнүн элестерин тактай беттерине түшүрүшүп боз үйлөргө коюшкан, бөрүнүн сыйрылган терисине кургак чөп толтурушуп тигишип, келбетин болсо дух катары колдонушкан. Бурят, якут, тува шамандарынын кыялдарында – бөрү жайчы-шамандарды башка дүйнөлөргө (Көк Теңир, Жер алды дүйнөсү ж.б.) ташыган мингич, канаттуу жаныбарлары катары элестетилген (Кенин Лопсан, 1987: 69).

Чжоу, Вэй династияларынын доорунда (б.з. VI к.) жазылган көк түрктөрдүн санжыраларында кагандар Ашина (Бөрү уруусу) үй-бүлөсү жана кам-шамандардын байланыштары тууралу кызыктуу маалыматтар бар. “Эне-карышкыр Као-чань (Турфан) тарапка куугундан качып келгенден кийин үңкүрдө балдарды тууйт. Балдар бой жетип, укум-тукумдары көбөйөт... Эл башкарганга жетекчи шайламакчы болот. Байтеректин үстүнө чыгуу үчүн жарышта Ашина жеңишке ээ болот. Калган бир туугандары жеңишти тааныгылары келбейт. Эне-карышкырдын балдары калыстык үчүн атактуу кам-бакшыларга кайрылышат. Күчтүү жана таасирлүү жайчы-бакшылар Көк Теңирдин белгисин күтүү керек деген чечим чыгарышат. Асман мелжиген, булут калкыган байтеректин башынан айланып учкан ыйык бүркүт бир туугандардын ичинен Ашинанын желкесине келип конот (Потапов, 1991:119-120; Гумилев, 1993:23).

Көк түрктөр боюнча экинчи тарыхый санжырада да Кам-шаман менен Бөрүнүн өз ара байланышы чагылдырылат. Бөрүдөн туулган Ичжини-нишыду адамдардан өзгөчө касиеттерге ээ болгон экен. Душман капысынан кол салганда элдин баары кырылып, жайчы-бакшылык, өзгөчө сыйкырлык касиетке ээ болгон Ичжини-нишыду

өз уруусун аман алып калат. Ага бир тууганы Апангпу эли менен келип кошулат. Ичжини-нишыду өзгөчө касиеттерге ээ болгон Кыш мезгилинин жана Көк асмандын кыздарына үйлөнөт. Бөрү насилдүү болгон Ичжини-нишыдуга улуу аялы төрт уул төрөп берет. Алардан төрт эл тараптыр, бири кыргыздар болгондугу айтылат (Аристов, 1896: 67). Мындан Бөрү-энеден туулган Ичжини-нишыдудан Нодулу-шад, андан Ашина, Ашинадан – Туу, Туудан – Бумын (545-552 жж.каган наамын кабыл алган) туулат. Бөрү тектүү Ичжини-нишыду кам-шамандык менен жайчылык касиеттерге ээ болгон экен. Анын небереси болгон Ашина – “касиеттүү бөрү” маанисин туюнтат. Демек, бул мифологиялык сюжеттерден да бөрүнүн бакшыларды колдогон учурларын көрүүгө болот.

“Манас” эпосунда (С.Орозбак уулунун варианты) баатырды колдогон Бөрү жана кырк чилтен (кырк + чилтен; “чил” – фарсча “кырк”, “тан” - адам маанисин туюнтат) тууралу шаман философиясынын сюжети кездешет: “Дүйнөлүк эпостордун салтында болочок баатыр эрдик иштерге алгач киришерде кандайдыр бир укмуштуу колдоочуга кезигип, кеп-кеңешин угуп, өзүнүн келечектеги баатырдык иштерине керектүү жарак-жабдык жана башкалар буюмдарды алгандыгы айтылат. Салттык ушул көрүнүштүн айрым элементи «Манас» эпосунда сакталган.

Сагымбай Орозбак уулунун жана ага жакын турган варианттарда Манас бала кезинде өтө тентек чыгып, атасы аны тарбиялоо максатында Ошпур деген койчусуна жиберет. Манас Ошпурдун баласы менен козу кайтарып жүрүп өзүнүн келечектеги колдоочусуна кезигет. Эпосто мифтик колдоочу Бөрүнүн бир козуну «Көтөргөн бойдон тоодон ашып кеткени» (Сагымбай Орозбаков, 1. 112) баяндалат. Козуну көтөрө качкан Көк Бөрүнү кууп, Манас асканын түбүндөгү үңкүргө кирет. Үңкүрдөн кырк кишиге жолугат. Алар өздөрүн “кырк чилтенбиз” деп тааныштырат. Манас чилтендерден Бөрүнү сурайт. Кырк чилтендин башчысы козуну алып келген Бөрүнү бала Манаска тааныштырып:

Кубалап келген Карышкыр,
Кыяматтык досуң деп.

Манас тура жолборсум...

(“Манас”. Энциклопедия. Т.1.1995:247).

Орто кылымдардагы (XI-XII кк.) кыпчак-кумандарда (орусча – половецтер) Боняк, Тугорхан ж.б. сыяктуу белгилүү жетекчилери болгон. Орустун Нестор атуу кечили жазган “Убактылуу жылдардын баяны” (“Повесть временных лет”) аттуу жазма булагында кыпчак-куман хандарынын бири Боняк (Бойнак = Мойнок) жайчы-шамандык касиетине ээ болуп, карышкырлар үйүрү менен баарлашкандыгы баяндалат. Венгр (матьярлар) королу Кальманга каршы орустар менен союздаш болгон кыпчак ханы Боняк согуш майданында беттешүүдөн бир күн мурун түн ортосу өргөөсүнөн чыгып эртеңки салгылашуунун жыйынтыгын билүү максатында жайчы-шамандык каадасын жасагандан соң, бөрүчө улуптур. Ага жооп иретинде дарыянын аркы жээгинен карышкырлардын үйүрү улуп жооп кайтарыптыр. Ошондо кайрылып келген хан Боняк орус княздарына эртеси күнкү жеңиш союздаштар тарапта болорун билдириптир... Чындыгында, эртеси күнү Премышлга жакын жайгашкан Вяградагы салгылашууда венгрлер жеңилгендигин жазма булак ырастап баяндайт (Пилипчук, 2014:131). Тарыхый булактагы сюжеттен кыпчак-куман

(половец) хандары да башкы жайчы-шаман болушкандыгын, бөрүлөр алардын негизги колдоочусу болгондугун көрүүгө болот. Белгилүү Византиялык (грек) тарыхчысы Феофилакт Симокатта (Feofilaktus Simokates) Чыгыш Европага келген түрк уруулары тууралуу б.з. 595-ж. түрктөр эң оболу күйгөн отко өзгөчө мамиле жасашат, абага, сууга аяр мамиле жасашат, жер тууралуу ыр айтышат, бирок, асман менен жерди жаратканды кудай деп таанышат” – деп жазган.

“Бөрү” аты менен кыргыздардан башка элдерде уруу, урук аттары кездешпейт. Белгилей кетчү маселе, түрк тилдүү элдерде бөрүгө байланыштуу адам аттары, жерсуу аталыштары (топонимдер) сакталган, бирок, этнонимдин (урук-уруу аталышы) кездешпегени биздин иликтөөлөрдүн жыйынтыгында анык болду. Бөрү этнониминин келип чыгышы кыргыздардын байыркы тотемисттик ишенимдерине, балким Ашина доорундагы түзүлгөн этносаясий шарттардан улам келип чыккан десе болот. Балким, бүгүнкү Бөрү уруусунун өкүлдөрүнүн түпкү бабалары катары Ашина династиясынан чыккан Бөрү-каган, Бөрүшад, Енисей кыргыздарындагы мамлекеттик ишмер жана аскер башчысы Бөрү-Сангун болуусу толук мүмкүн деп болгоого болот.

Адабияттар:

1. Бичурин Н. Я (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. -М.-Л.: 1950-1953.
2. Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... Живая старина. Вып. III-IV. -СПб., 1894.
3. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. -Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
4. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М.: «ККиК», 1993. - 403 с.
5. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В. М., Насилова Д. М., Тенишева Э. Р., Щербака А. Москва-Ленинград: «Наука», 1969. - 677 с.
6. Караев О. К. Восточные авторы о кыргызах. -Бишкек, “Илим”,1994.-96 с.
7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX - начало XX в. - Новосибирск: Наука, 1987. – 650 с.
8. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-том, - Фрунзе, 1984. - 622 б.
9. “Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, 1995.
10. Махпиров В. У. Имена далеких предков. Источники формирования и
11. особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, 1997. -300 с.
12. Молдобаев И. Б. «Манас» историко-культурный памятник киргизов. - Бишкек, 1995, -312 с.
13. Монгол орос толь. М.: Наука, 1957. – 356 с.

14. Пилипчук Я. В. Ментальность и идеология кыпчаков // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 20 (2013). Wiesbaden, 2014. С. 129-165.
15. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. -Л.: «Наука», 1991. - 320 с.
16. Хангалов М. Н. Духи-людоеды у бурят // Хангалов М.Н. Собрание сочинений. Улан-Уде, 1960. – С. 204-205.
17. Элиаде М. Шаманизм: Архаические техники экстаза. – Киев: София, 1998. – 480 с.

УДК: 94 (376.3) (03)

Каратаев О.К.
профессор, т.и.д.,
Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз Улуттук университети
МЕН ЧЕНГ-БЕКМИН, МЕН АДЫГИНЕМИН...

Каратаев О.К.
 профессор, к.т.н.
 имени Ж. Баласагына
 Кыргызский национальный университет
Я ЧЭНГ-БЕК, Я АДЫГИНЕ....

Karataev O.K.
 Professor, Ph.D.
 named after Zh. Balasagyn
 Kyrgyz National University
I AM CHANG-BEK, I AM AN ADYGHE....

Аннотация. Макалада кыргыздын ири уруулук бирикмесинин аталышы болгон Адыгине этнониминин келип чыгышы, этимологиясы, тарыхый булактарда эскерилиши изилденет. Адыгине этнониминин этимологиясы, семантикасы, келип чыгышы боюнча ушул убакытка чейин жазылган маалыматтар илимий адабияттарда өтө сейрек учурайт. Этнонимдин же кыргыздын эң ири уруулар тобунун аталышынын келип чыгышы кыргыздардын этностук тарыхый мекенинин бири болгон Түштүк Сибирдин тоолуу-токойлуу аймактары болуп эсептелет. Уруулук топтогу бөрү, кара багыш, жору, сарттар, баргы этнонимдеринин мааниси, этимологиясы тотемистик мүнөзгө ээ. Этнонимдер куш жана жапайы жаныбарлардын аттарынан келип чыккандыгы көрүнүп турат. Этнонимдин параллелдери Енисей кыргыздарынын урпактары болгон туваларда жана хакастарда адык, адык-түлүш формаларында кездешери маалым. Этноним “адык” өзүнүн байыркы лексикалык формасын, маанисин сактап калган. Энчилүү атты эзелки замандардан дүйнө элдеринде белгилүү болгон жана кеңири таралган тотемдерден болгон аюу менен түз байланыштырууга болот.

Негизги сөздөр: кыргыздар, Адыгине, уруу, этногенез, этимология, Минуса, тотем.

Аннотация. В статье исследуются происхождение, этимология и исторические источники связанные с этнонимом адыгине – названия крупнейшего родоплеменной группы в составе кыргызов. Сведения об этимологии, семантике и происхождении этнонима адыгине в научной литературе очень редки. Происхождение этнонима крупнейшего этноса кыргызов считают горно-лесистые районы Южной Сибири, одной из этнических исторических родин кыр-